

РОЗВИТОК ОСВІТИ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У КІНЦІ XVIII НА ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

Постановка проблеми. Розбудова освітньої галузі зумовлює потребу в глибокому і всебічному вивченні історичного минулого українського народу. Набувають актуальності дослідження, присвячені вивченню регіональних особливостей становлення освіти, що відкриває широкі можливості для відродження національно-виховних традицій і сприяє подальшому розвитку освітньої галузі.

Для вдалої реалізації поставлених цілей у нагоді може стати історичний досвід попередніх століть. Зокрема, проблем, пов'язаних з історією розвитку освіти на Поділлі, яка має глибокі традиції етнокультури українців. Наукове осмислення особливостей історичного досвіду освітніх утілень на Поділлі є досить важливим і актуальним завданням. Розвиток освіти на Поділлі у кінці XVIII на початку XIX століття розглядався нами з урахуванням соціально-економічних, суспільно-політичних та культурних подій, що відбувалися в Російській імперії взагалі та Поділлі зокрема. Особливого інтересу набуває період другої половини XIX століття, коли під впливом певних прогресивних змін у суспільстві відбувався інтенсивний розвиток системи освіти.

Аналіз попередніх досліджень. Для того, щоб визначити особливості розвитку освіти на території Поділля, варто проаналізувати низку досліджень, з різних галузей суспільно-політичного життя регіону того часу, так як серед наукового доробку немає повного висвітлення цього питання. Історія освіти на Поділлі в науковій літературі розглядалась переважно в контексті історії педагогіки України (Л. Артемова, О. Бабіна, Л. Медвідь, А. Левківський, І. Кучинська, І. Сесак, Т. Сухенко); соціально-економічне та політичне становище (В. Божевільний, А. Філінюк). На цю проблему звернули увагу і сучасні історики (О. Качковський, Л. Анохіна, Б. Хіхляч, О. Вороліс і М. Вороліс та ін.).

Мета статті — визначити й охарактеризувати особливості розвитку освіти на території Поділля у кінці XVIII на початку XIX століття.

Виклад основного матеріалу. З кінця XVIII століття територія України була поділена між двома великими імперіями: Російською (Центральна, Південна, Східна Україна) та Австрійською (Галичина, Буковина, Закарпаття). У поширенні освіти серед населення і відповідно у формуванні самосвідомості підпорядкованих народів обидві імперії вбачали загрозу своєму пануванню. Тому уряди цих імперій усіляко перешкоджали розвитку системи освіти в національних регіонах. У кожному регіоні освітня галузь розвивалась з певними особливостями, які були притаманні лише йому [1].

За даними С. Сірополка на кінець XVIII ст. на Поділлі діяли: одна окружна школа у Вінниці (6 учителів, 425 учнів); три підокружних: у Кам'янці (6 учителів, 312 учнів), Шаргороді (4 учителі, 600 учнів.), у Барі (4 учителі, 350 учнів); дві парафіяльні — у Браїлові і в Немирові [2].

Розвиток освіти на Поділлі в останній чверті XVIII ст. відбувався під впливом катерининської освітньої реформи 1786 року. Реформа 1786 року мала на меті дати освіту в основному міському населенню. Посилення кріпосного права не лише затримало розвиток освіти, а й призвело до знищення уже існуючих шкіл. У 1789 р. були закриті всі українські школи і заборонено викладання українською мовою у всіх навчальних закладах [3].

В кінці XVIII на початку XIX ст. у Правобережній Україні склалася система державного управління за зразком Російської імперії. Коли було утворено міністерство

освіти, то під його егідою почала формуватись нова мережа навчальних закладів. До неї входили навчальні заклади чотирьох типів:

- парафіяльні училища, які призначалися для дітей найнижчих станів;
- повітові училища для дітей дворян, купців, державних службовців, заможних ремісників;
- класичні повні гімназії і неповні-прогімназії найпоширеніший тип середньої школи;
- ліцеї, університети — вищі навчальні заклади. Найбільше відкривалось платних приватних пансіонів для дітей дворян [4].

На Поділлі існували всі згадані типи навчальних закладів, окрім вищих.

На початок XIX ст. в українських губерніях Російської імперії було 8 головних і 17 малих училищ. Широкі маси українського народу, по суті, були позбавлені можливості здобувати освіту, та й сам її зміст мав антинародний характер: у школах заборонялася українська мова, ігнорувалися народні звичаї, традиції виховання. Переслідувалися прогресивні діячі освіти, школа перетворилася у знаряддя русифікації українського населення [3]. Недостатня кількість шкіл змушувала українську шляхту віддавати своїх дітей на навчання до Петербургу і Москви, або ж до західноєвропейських вищих навчальних закладів.

На розвиток освіти на території Поділля мало вплив чимало об'єктивних чинників, які були спричинені в першу чергу політичними та соціально-економічними особливостями розвитку регіону в першій половині XIX століття. Як свідчать літературні джерела, важливу роль у становленні освітнього питання відігравав соціально-етнічний склад населення Поділля, який був досить неоднорідним.

Згідно з дослідженням В. Божевільного, у соціальному відношенні населення краю поділялося на магнатів, поміщиків, польську помісну і безпомісну шляхту, купців, фабрикантів, міщан, робітних людей, селян. Питома вага поміщиків польської національності в Подільській губернії складала 89 %. Їм належало дев'ять десятих усієї земельної власності і 2,6 млн. кріпосних селян. Водночас у 654 володіннях, що належали українським і російським поміщикам, нараховувалося всього 431 тисяча кріпосних [5].

Не змінилась ситуація і після включення Подільської губернії до складу Російської імперії, внаслідок остаточної ліквідації Польської держави у 1795 році. Хоч подільські землі й увійшли до складу імперії, проте представники польської шляхти не поспішали віддавати свою владу у регіоні. Обставини перших років правління Олександра I склались досить таки вдало для планів польських патріотів. Про це свідчить низка беззаперечних фактів, яка підкріплюється аналізом архівних матеріалів, а саме: польська мова займала провідне місце шкільному діловодстві й у навчальному процесі; переважна більшість учителів були представниками польської інтелігенції; на керівних посадах навчальних закладів теж були поляки.

На початку XIX ст. царський уряд Олександра I проводить реформування системи освіти в Росії за західноєвропейським зразком, запозичивши систему освіти періоду французької революції.

У 1802 році в Російській імперії почало свою роботу Міністерство народної освіти. С. Рождественський зазначає, що, згідно з освітньою реформою 1803-1804 р.р., Російська імперія була поділена на навчальні округи і саме до Віленського навчального округу належали навчальні заклади Поділля. Керівником округу було призначено князя Адама Чарторийського, польського шляхтича за походженням. Пропольська політика, яку він провадив, перебуваючи на цій посаді, не зустрічала опору з боку самої системи народної освіти, яка була встановлена для всієї Імперії. Князь А.Чарторийський разом з графом Потоцьким, керівником Харківського навчального округу, отримав від Міністра народної освіти доручення облаштувати освітню справу у Віленському окрузі. Результатом їхньої плідної діяльності і стало затвердження окремого статуту для Віленського навчального округу.

Цей статут, окрім загальних положень, містив у собі низку особливостей, які були не характерними лише для нього. Наприклад, гімназії мали складатися з шести класів, з них два перших вважалися повітовими училищами, законодавчо визначався штат викладачів, так гімназія повинна була мати 6 старших учителів і 4 молодших; повітове училище — 3 старших учителя. Директор гімназії та наглядач повітових училищ мав обиратися університетом на чотири роки [6].

Загальна кількість шкіл у регіоні станом на 1803 р. досягла 25. За підпорядкуванням освітніх закладів Поділля Віленському навчальному округу відчувалася їх полонізація. Керівники округу найбільше турбувались про збереження шкіл, які утримувались католицьким духовенством. Унаслідок цього кількість світських навчальних закладів була незначною. Статус гімназії мали школи тільки у Вінниці, Барі та чотирикласна у Немирові, які контролювалися польською шляхтою. У 1814 р. у Вінниці відкрили головну польську гімназію, яка мала бібліотеку, ботанічний сад, кабінети [7].

Така ліберальна політика Олександра I призвела до того, що в навчальному окрузі активну позицію почали займати настрої щодо відновлення польської держави і повернення втрачених земель. Осередками таких настроїв були саме навчальні заклади, де освіту здобували представники заможних та середніх верств населення, переважно польського походження.

З 1804 р. повітові училища діяли у Кам'янці-Подільському, Вінниці, Брацлаві і Могилів-Подільському. У Барі до початку XIX ст. діяла повітова школа уніатів-базиліан, а з 1803 р. — повітове училище. На базі колишньої Немирівської братської школи у 1815 р. було засноване чотирикласне повітове училище [7]. У 1805 р. було засновано вищу гімназію у Кременці, яку в 1819 р. реорганізовано в лицей [3].

Після повстання декабристів у 1828 році було проведено контрреформу школи, головне завдання якої цар Микола I визначив, як підготовку людини до виконання нею станових обов'язків. Реакційний Статут 1828 року узаконює становість, монархізм, релігійність закладів освіти. Типи шкіл в округах були збережені, але порушувалась наступність між ними, кожний тип школи обслуговував освітні потреби певного соціального стану. Статут 1828 року насаджував у навчальних закладах муштру, зубріння, дозволяв тілесні покарання, встановлював систему суворого нагляду за учнями і викладачами, дріб'язкову регламентацію умов їх життя, навчання і поведінки [3].

У 20-х роках XIX ст. на Поділлі виникли окремі початкові школи взаємного навчання, що діяли за методом Белла і Ланкастера, названі ім'ям одного із засновників цього методу. Суть його полягала в тому, що при навчанні читання, письма й арифметики учитель вибирав із кращих учнів собі помічників, яким доручав засвоєне ними безпосередньо пояснити певній групі учнів. Це давало можливість навчати велику кількість учнів при одному учителі. Утім подібна практика проіснувала тут не довго [8].

Проте повстання декабристів, а згодом повстання у Польщі в 1830-1831 роках, призвели до перегляду такої ліберальної політики, яку проводив Олександр I. Відповідно змінилась ситуація і у Подільській губернії: було закрито низку навчальних закладів, польська мова була заборонена у використанні в освітніх закладах, у діловодстві; посилювався нагляд за навчальними закладами.

З 1831 року Подільська губернія була підпорядкована Харківському навчальному округу. Особливості розташування Подільської губернії, особливо після повстання 1831 року стало причиною того, аби виокремити її з-під юрисдикції Харківського навчального округу. Так, 14 грудня 1832 року Поділля увійшло до складу новоутвореного Київського навчального округу. У школах запроваджувалась російська мова викладання [8].

Поворотним моментом для мережі навчальних закладів Поділля став жовтень 1831 р., коли цар Микола I наказав «закрити утримувані римсько католицьким духовництвом навчальні заклади у Подільській, Волинській і Київській губерніях...» і взятися за відкриття тут «... якомога швидше повітових і парафіяльних училищ, де це вважається за потрібне, але жодному разі не при католицьких монастирях чи церквах, а при церквах

греко-російського віросповідання». На Волині, Поділлі й Київщині було закрито 245 початкових і середніх шкіл, серед них і Кременецький лицей [3].

Радикальні реформи імператора Миколи I на цьому не завершилися. У 1835 році було затверджено нове «Положення про навчальні округи», яке разом із виданим 26 червня 1835 року «Статутом імператорських російських університетів» завершило перетворення системи управління і керівництва навчальними закладами. На основі царських указів 1831-1835 років був свідомо зроблений розрив між університетом і школою [7].

Очевидно такими своїми діями імператор намагався зробити вищу освіту ще більш недоступною для середніх, а особливо нижчих верств населення. Цим самим попереджуючи поширення вільнодумства та націоналістичних поглядів серед молоді, аби в майбутньому не повторювались повстання, подібні таким, як польське 1830-1831 років.

І лише з другої половини XIX ст., коли Російська імперія стала на шлях капіталістичного розвитку, виникла нагальна потреба реформування шкільної системи. Відміна кріпосного права в Російській імперії теж посприяла подальшому поштовху до розвитку народної освіти в її окраїнах, у тому числі і на Поділлі [9]. Середина XIX століття характеризується розвитком прогресивних ідей, які охопили суспільство — піднести освіту в народі було бажанням передової інтелігенції. Виступають за розвиток освіти прогресивні педагоги М. Пирогов, К. Ушинський, які порушили питання про рідну мову навчання.

У 1862 році розпорядженням міністра освіти усі школи України, від загальноосвітніх до вищих, були русифіковані. Крім того, школа була чужою для нашого народу, не тільки мовою, а й самою методикою викладання. У читанках та підручниках говорилося виключно про руський народ, його господарське життя і звичаї, історію, а про український — і не згадувалося. У школі дитина потрапляла в залежну від неї духовну атмосферу, в чужий світ, де нічого свого, рідного вона не бачила. А звідси слабкий розвиток дитини, невисокий рівень знань.

У 1863 році російський міністр внутрішніх справ Валуєв видав наступний указ: «Никакого малоросійского языка не было, нет, и быть не может и что наречие, употребляемых простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием на него Польщы» [3]. Інколи в російських підручниках з'являлися статті з українського життя, але вони або спотворювали історію українського народу, або були просто брехнею.

Російська історія не обмежувалась русифікацією української школи. У 1876 році царський уряд видав указ, який перекривав доступ рідного слова до українського народу: «Не допускать ввоза в пределы Империи без особого разрешения книг, издаваемых на малоросийском наречии. Печатание и создание в империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить. Воспретить различные сценичные представления и чтения на малоросийском языке» [3].

Провісником нового часу стали закони про всестанову жіночу освіту відкритого типу. Зокрема, у 1869 р. затверджено положення про жіночі гімназії і прогімназії у Київській, Подільській і Волинській губерніях. Згідно з цим положенням у м. Немирові була відкрита перша на Поділлі прогімназія. У липні 1900 р. у складі підготовчого і чотирьох молодших класів у Вінниці відкрилась жіноча гімназія. Інші класи — п'ятий-сьомий, відкривали відповідно роком пізніше. Через десять років на кошти земства був відкритий восьмий (педагогічний) клас [4].

Ця доба відзначалася повним пригніченням учительства й учнів. Православ'я цілком русифікувалось, як і чимало вихованців шкіл. Після розправи із членами Кирило-Мефодіївського братства, царизм посилив репресії проти України. Царський уряд у заснуванні освітніх закладів вбачав, перш за все, один із засобів посилення російського впливу на місцеве населення. Кінцевою метою такої політики було зросійщення подолян, злиття їх з панівною нацією — російською [10]. Певне місце в освітньому просторі

Поділля другої половини ХІХ займала православна духовна освіта, яку забезпечувала мережа навчальних закладів, у т.ч. церковнопарафіяльних кіл.

Висновки. Зважаючи на ці чинники, можна виділити такі особливості:

– неоднорідний соціально-етнічний склад населення Поділля свідчить про те, що освіту на той час могли здобути переважно заможні та середні верстви населення, в якому українці мали дуже малий відсоток;

– надзвичайно низька освіченість українського населення, переважно селян, які не мали змоги отримувати освіту у школах губернії;

– ліберальна політика російського уряду в регіоні, перших десятиліть ХІХ століття, дозволила керуватись окремими законодавчими актами в галузі освіти, ухваленими саме для Поділля;

– приналежність території Поділля до юрисдикції інших держав не сприяла становленню національної системи освіти;

– продовжуючи політику колонізацією краю, розпочався курс на русифікацію місцевого населення.

Аналізуючи освітні процеси кінця ХVІІІ початку ХІХ ст. необхідно відзначити, що спостерігалось до деякої міри розходження між педагогічною практикою та педагогічною теорією. Якщо педагогічна практика, тобто типи навчальних закладів, зміст, форми і методи навчання зумовлювалися освітніми реформами російських царів, то в педагогічній думці того ж періоду продовжували розвиватися прогресивні гуманістичні та демократичні ідеї, прагнення вчених обґрунтувати необхідність виховувати підростаюче покоління на народних традиціях, розглядати процес формування особистості незалежно від її станового положення.

Література:

1. Артемова Л.В. Історія педагогіки України : підр. для сту. вузів/ Л.В. Артемова. — К.: Либідь, 2006. — С.150.
2. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. — К.: Наук. думка, 2001. — С. 110-111.
3. Лузан П.Г. Історія педагогіки та освіти в Україні : навчальний посібник / П.Г. Лузан, О.В. Васюк. — [2-ге вид., доп. і перероб.]. — К.: ДАКККіМ, 2010.— С.85-88.
4. Анохіна Л.С. З історії освіти у м. Вінниці (ІІ пол. ХІХ — поч. ХХ ст.) / Л.С. Анохіна // Подільська старовина: Збірник наукових праць. Ювілейний випуск до 80-річчя з дня заснування музею. — Вінниця, 1998. — С. 104.
5. Божевільний В.В. Соціально-етнічний склад населення Подільської губернії в першій половині ХІХ століття / В. В. Божевільний // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки : Збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної наукової конференції (23-24 червня 1999). Інститут історії України НАНУ та ін. Хмельницький : Поділля, 1999. — С. 138-142.
6. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902 г.г. / С. В. Рождественский. — СПб., 1902. — 785 с.
7. Сесак І.В. Освітні заклади Поділля у другій третині ХІХ ст. / І.В. Сесак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. — Т.14. — С. 42-43.
8. Олесницький И. Исторические сведения о Каменец-Подольском и Барском духовных училищах / И. Олесницький — Каменец-Подольск, 1892.
9. Вороліс М. Г. Розвиток початкової освіти на Поділлі в 1861—1918 р. / М.Г. Вороліс //Наукові записки ВДПУ ім. М. Коцюбинського. — Вип. 1., Серія: Історія: Збірник наукових праць / [За заг. ред. проф. П. С. Григорчука]. — Вінниця, 1999. — С. 42—45.
10. Айвазян О.Б. Бібліотеки освітянських закладів Подільського єпархіального відомства другої половини ХІХ — початку ХХ століття/ О.Б. Айвазян. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. — Кам'янець-Подільський, 2009. — С.123-129.

У статті аналізуються особливості розвитку освіти на території Подільської губернії в кінці ХІІІ на початку ХІХ століття. Розглядаються соціально-економічні та політичні фактори, які впливали на становлення освітянської справи на території губернії в зазначений період.

Ключові слова: соціально-етнічний склад, Подільська губернія, історія освіти, навчальний округ.

В статье анализируются особенности развития образования на территории Подольской губернии в конце XIII начале XIX века. Особенно рассматриваются социально-экономические и политические факторы, которые влияли на положение образовательного дела на территории губернии в указанный период.

Ключевые слова: *социально-этнический состав, Подольская губерния, история образования, учебный округ.*

The article analyzes the characteristics of the development of education in the territory of Podolia in late XIII-XIX centuries. Especially consider the socio-economic and political factors that influenced the provision of educational affairs in the territory of the province during the period.

Key words: *social and ethnic composition, Podolsk province, history of education, school district.*